

МИКОЛА ГУЛАК

Артемові Юськевичу присвячую

Нема в світі правди, правди не зійськати, Що звикла неправда тепера правдою стати. Що тепера правду ногами топтають, А тую неправду медом-вином напувають. Що тепера правда стоїть у порога, А тая неправда сидить кінець стола. Що тепера й правда сльозами ридає, А тая неправда з панами гуляє. Що тепера й правда у темній темниці, А тая неправда з панами в світлиці. То чи ти, правдо, вмерла, чи ти заключена, Чи ти, мати рідна, од нас одречена? Уже давно правда, уже давно вмерла, А тая неправда увесь світ пожерла.

Цю думу той, про кого мова йтиме далі, міг і не чути від полтавського кобзаря Кравченка (Крюківського), хоча історики-фольклористи відзначають поширеність "Правди та неправди" в минулому віці на Лівобережній Україні. Важливо, однак, те, що її актуальність була загальноновизнаною. І, поза сумнівом, пристрасне пожадання справедливості, що вибухає з кожного рядка думи, знаходило відгук, передусім, у тих, про кого урочно сказано: вітчизни вірнії сини.

Засновник Кирило-Методіївського Братства, соратник Шевченка, педагог, науковець, Микола Гулак належить до чільних постатей українського демократичного руху середини 19 сторіччя. Народився він 1822 року в родині поміщика Золотоніського повіту Полтавської губернії Івана Гулака. Свою генезу Гулаки виводять від Івана Гулака, Генерального обозного Війська Запорізького (1674 р.) часів урядування гетьмана Петра Дорошенка. Навіть побіжний огляд посад та нагород на царській службі, підприємницька ініціативність, публікації з економіки сільського господарства в російських часописах дозволяють говорити про Гулакового батька як про непересічну людину. Річ певна, що й на вихованні дітей позначилися поступові погляди енергійного поміщика. Синів Миколу та Олександра він віддав вчитися до Дерптського

університету, який вирізнявся серед інших в імперії культивуванням науковості та німецькою школою викладання. Вступивши на початку 1840 років до правничого факультету, молодий Гулак поставився до навчання винятково сумлінно. Він оволодів іноземними мовами і згодом писав ними свої наукові праці, зокрема: "Про юридичний побут Поморських слов'ян" (німецькою), "Про розв'язання трансцендентних рівнянь" (французькою). Крім численної юридичної літератури, в його книгозбірні були твори Гомера,

Гесіода, Плавта, Плутарха, Овідія, Вергілія по-грецькому та латиною,

Мілтона, Свіфта, Голдсмита, Філдінга — англійською; Маціовського — польською; Шафарикові "Слов'янські древності" — чеською, Біблія в перекладі Лютера, а також книжки з ботаніки, фізики, історії, мовознавства. Дослідники життя і творчості Миколи Гулака одноставно відзначають його широку ерудицію, основи якої закладалися у Дерпті. Закінчивши університет 1843 року й діставши свідоцтво, де вказано, що він "відмінно витримав іспит на вчену ступінь", Гулак через рік захистив працю на звання кандидата п.з.* "Права чужинців у французькому, пруському, австрійському та російському праві" (німецькою мовою)". Прибалтицьке студентське містечко не випадково зажило своєї слави. Наука без вільнодумства розвиватися нездатна. Тому стало запровадження передових методів навчання сприяло піднесенню як духовного, так і політичного життя. Маючи корпорації з доволі суворими правилами, тамтешні студенти високо ставили відчуття това-риськості й відданості обов'язку. Зрозуміло, за подібних умов жандармам засилати шпиків до їхніх лав було набагато важче, ніж до інших російських університетів. Цій незалежності закладу від урядового контролю сприяв національний контингент слухачів, що складався з німців та поляків. Передусім, поляків. Кількарічний конспіративний революційний рух "Молода Польша", не зважаючи на практичний розгром після страти Шимона Конарського у Вільні 1839 року, продовжував давати плоди. Подвигом борців-мучеників захоплювалися. Як і раніше, серед студентства поширювалася заборонена література, а десь, поміж втаємничених отих вічних перших, існувала організація, обмірковувалися

сприятливі обставини та рушійні сили майбутнього повстання. Брутальному насильству імперіялізму змовники майже поспіль протиставляли ідеалістичні Віру й Братерство. Сучасний Гулакові польський поет і драматург Едвард Желіговський, відомий в літературі як Антоній Сова, писав у передмові до свого видання "Йордан":

"Наш вік є релігійним віком! Розвиток на цій канві націоналістичних індивідуальностей, спрощення символів християнської ідеї, глибоке розуміння її в дусі та втілення в життя, у всі умови життя суспільного і домашнього буде тим словом, яке було у Бога і яке стане тілом і поселиться серед нас. Прапор духу піднесений! Всі конвенційні поваги вірувань *in verba magistri* (в авторитет) будь-якої цивілізації падають; найвищою повагою є Бог і Дух його, втілений в людство. Встають нові народи, нову пісню починають; фібри внутрішнього життя починають розвиватися у всіх своїх стихіях; слово Христового братерства починає втілюватись у народи, не в касти".

Інтелект і духовність надиво поєдналися в цьому чоловікові. Розглядаючи його студентське життя, варто прислухатися до слів Василя Білозерського, який, хоча давав свою характеристику в умовах, далеких від сприятливих, достатньо об'єктивно записав на допиті у III відділенні: "Із Дерптського університету він виніс рідкісні знання, любов до вчених студій та німецьку чесність і порядність. Він бажав, щоб усе існуюче витікало з логічних законів, засуджував кожен вчинок, який би не підпадав під них. В усіх його діях виявлялися надзвичайна скромність і поміркованість, властиві його вдачі, вчинки його були позначені чесністю й повагою до права кожної людини на шанобливе ставлення. Свої судження він пропонував з великою обережністю, як би він не був упевнений в його слушності. Гулак не дбав про те, щоб розповсюдити ідеї, котрі його хвилювали, а більше турбувався про те, щоб пояснити їх для самого себе. З цією метою він і зберігав папери, що містили в собі речі, до яких його думка ніколи не прагнула. Виконання закону він вважав неодмінним".

А далі було повернення на батьківщину. Вже звернення до тодішньої статистики дає вражаючу картину соціального і національного лиха, яке несло Україні перебування в російській імперії (відомості взято з книжки П.Зайончковського "Кирило-Мефодиевское общество", М., 1959). Згідно з 8 ревізією 1835 року загальна кількість поміщицьких селян становила 2.579.647 ревізьких душ (без Таврійської губернії). Загальноприйнята норма панщини нараховувала 3 дні на тиждень, але в дійсності була набагато більшою. Відомо, що в одному маєтку шмагали до 40-60 жінок щодня. Затуркані селяни без ремства виконували всі панські вимоги, бо поміщицтво, зобразивши масові протести у вигляді небезпечного для ладу заворушення, придушувало їх, як правило, військом, із поодинокими ж борцями давало раду самотійно чи за допомогою поліції. 1832 року співвідношення між фабрикантами та заводчиками за національністю було: росіян — 44,6%, українців — 28,7%, євреїв — 17,4%, іноземців — 3,6%, решта — 5,7%. Серед купців українці становили 22,2%. росіяни — 52,6%. І найприкрішим тут було те, що той, хто все знає і розуміє, змушений слугувати гнобителям свого народу. 25 листопада 1845 року Гулак звертається до Київського генерал-губернатора Бібікова з проханням "желая иметь счастье служить под начальством Вашего Высокопревосходительства" зарахувати його службовцем до канцелярії. В цей час відбувається знайомство та зближення його з членами майбутнього Кирило-Методіївського Товариства. Першорядний історик Костомаров, непересічний літературний критик, редактор, перекладач і белетрист Куліш, фольклорист і етнограф Маркович, журналіст Білозерський і, нарешті, геніяльний поет Шевченко — золотий фонд, цвіт нації, що так багато зробить во її славу. Молоді, їм не виповнилося й тридцяти, вони часто зустрічаються і полемізують. Теми розмов

найрізноманітніші: слов'янознавство, німецьке право, філософія, атеїстичні праці Штрауса, а, проте, Україна залишалася віссю, навколо якої обертався світ. У листі від 5 лютого 1846 року до Опанаса Марковича Гулак писав:

"Він [Костомаров — В. М.] навіть обіцяв неодмінно написати історію малоросійським нарідчям, не простонародним, але найвишуканішим та

до того ж простим, а тому й народним; одне слово, це має бути твір, яким пишатиметься не лише наша література, але який посяде почесне місце між кращими творами людського розуму. Тоді ось і відкриється широке поле для нашої словесности, мова виробиться до такого ступеня, що не лише вітчизняна та всесвітня історія, але навіть точні науки викладатимуться цією мовою; розуміється, це буде останній крайній період розвитку; коли він настане, ми не знаємо, але, прагнучи постійно до цієї мети дружніми зусиллями, неможливе стане можливим... Я Вам передав головну ідею суті справи. Що ж до мене, то я не можу не визнати цілковитої слушности цієї теорії".

* Правничих знань

Серед приятелів-гуманітаріїв Гулак з його організаційним досвідом відіграв ролю кристалізатора, що й допомогло братчикам у згуртуванні. За свідченнями Марковича, це Гулак запропонував створити грошовий фонд на видання книжок для посполитого люду. Із записки "Гроші для добрих справ", знайденої в паперах П.Куліша, видно, що регулярно сплачували внески він, Костомаров, Білозерський, Гулак. В цей час, мешкаючи разом із братом у перших Олексієм Навроцьким, він дає уроки німецької мови йому та його співкурсникові з філософського факультету Київського університету Марковичу. Студіює історію Померанії та готується до магістерського іспиту. Поряд із юриспруденцією Гулакові зацікавлення ширяться на слов'янознавство. Молодий науковець починає вивчати сербську мову, листується з чеським ученим Вацлавом Ганкою. На відміну від більшості своїх приятелів Микола Гулак не мав письменницького хисту та й рідною мовою володів не досконало. Тому батькові поради обрати стезю літератора, видавця журналу виглядають мало підходящими. В чималій творчій спадщині Гулака переважають різноманітні наукові твори і зовсім відсутні художні. Особливий предмет зацікавлень у київський період його життя становило селянське питання. В написаній тоді історіографічній праці "Про юридичний побут Поморських слов'ян" Гулак, звернувшись до минулого і явно ведучи паралелі до сучасного стану селянства, характеризує добу правління Олега й Ігоря: "Так що ім'я слов'янин поміж усіх європейських народів

зробилося однозвучним до слова раб". Подібні пасажі "возмутительного содержания" не поминули повз увагу й дослідників з III відділення. Зло вони вбачали не в кріпосницькому животінні, не в духовній деградації мільйонів визискуваних, а в слові на їхній захист. На запитання слідчого:

"Чому ви в знайденому у вас великому зошиті намагались показати становище рабів у давній Росії у найжахливішому вигляді?"

заарештований магістер права відповів: "Я намагався показати становище рабів у давній Росії в такому вигляді, в якому воно мені самому уявлялось". Тут цікаво навести витяг з листа до Ганки в березні 1846 року, де він вільно висвітлює свою концепцію... "Переважну увагу надавав я досі на правильні взаємини нижчих верств, як у Росії, так і в інших слов'ян, саме: рабів, невільників, холопів, селян, підданих і таке інше, як на предмет, що за важливістю й сучасністю своєю переважно над іншими заслуговує уважного вивчення". Прямуючи в струмені тогочасної європейської суспільно-політичної думки, Гулак разом з іншими братчиками бачив проблеми, які висувала перед ними довколишня дійсність. Із клубка проблем, що обплутали Україну, він виділяв економічну та культурну. Отже, зовсім не метафоричним буде вислів: він прозирає у будучину. Гурток інтелігентів з українського лівобережжя накреслив шлях, яким їхні краяни простували аж до наступного сторіччя.

Очевидно, талант дерптського правника не засвітився б так яскраво, якби йому не випало зустрітися в Києві з визначними однодумцями. Невипадковість цієї зустрічі обумовлена історично: нація прокидалася. Невипадковим було й те, що основою духовного єднання цих людей стала віра в Бога. І перші громадські кроки робилися ними в християнському подвижництві. Куліш згадує, що 1846 року Шевченко розподілив поміж собою та трьома приятелями Євангелія для перекладу українською мовою. "Подражанія" з псалмів поета не потребують похвал. Видана в Галичині Біблія Куліша й Пулюя належить до пам'яток вітчизняної культури. На жаль, Костомарову в Петербурзі так і не дозволили надрукувати Євангелія, але безперечно його благородна праця не пропала марно. В неопублікованому архіві Навроцького лежать

переклади чи не всіх псалмів та послань Пророків. Не переоцінити й значення літературних творів кирило-методіївців на релігійну тематику. Відкрити ниву успішно розробляли наступні покоління письменників та поетів, залишаючи для потомків нестертий слід віри. Подиву гідну духовність було пронесено цими вченими і премудрими людьми крізь усе життя. На подарованій своїй нареченій книжці Томи Кемпійського "Наслідування Христа" Микола Костомаров у довгій присвяті зокрема прохав прочитати "написане великим автором, проїнятися духом твору". А проте побожність не стала їм на заваді при осмисленні реакційної ролі церкви як інституції. Ось, наприклад, що пише в одній із своїх статей Пантелеймон Куліш:

"Московська політика повернула ним (українським народом — В.М.) круто, і незабаром утеряв він свою церкву громадську, що підняли були високо вгору старосвітські наші братства церковні. Остерігали його ще за Хмельницького єднатися з Москвою, бо в Московщині, мовляли,

нема віри ні Руської, ні Грецької, а є віра Царська. Архиєреї і попи служать попросту знаряддям або політики, або й поліції царській. Народ попа ніде не любить, а хіба боїться. Котрий же піп увійшов би з народом у побратимство, яко син єдиної сім'ї Української і апостол чистої правди Божої, такий мусить таїтись робом перших християн, а коли ні — нехай готує себе в мученики, свою сім'ю в старці".

Наприкінці 1845 року Костомаров, Білозерський, Гулак обговорюють перші пляни створення таємного товариства. Назване на честь слов'янських просвітників Кирила й Методія, воно переслідувало шляхетну мету — покращення народної долі.. Згодом було створено програмний документ "Книги буття українського народу", Статут та Правила. Викарбувані на печатці слова з Євангелія від Іоанна (гл.УШ, ст. 32) "И уразумеете истину и истина освободит вы" вважалися девізою товариства. А ознакою приналежності служив плаский золотий перстінь з написом "Св. Кирилл и Мефодий". Як можна бачити, товариство обставлялося всіма необхідними атрибутами, й найбільша заслуга тут належала Гулакові. В матеріялах слідства можна натрапити на свідчення

проти нього на кшталт: "пристрасть до корпорацій", "начитався про різні товариства і лицарські ордени". Пусте, він знав, що чинив: протистояти урядові, який ніким не обирається й нікому не звітує, здатна організована людська громада. Юрба здатна існувати лише біологічно. Різні особистості, вони по-різному бачили вирішення свого заміру. Гулак стояв найближче до Шевченкового "Кайдани порвіте і вражою, злою кров'ю волю окропіте". На зводинах в 111 відділенні 15 травня 1847 року Петров свідчив:

"Гулак у грудні 1846 року виявляв прямо революційні наміри; що передбачаючи з'єднати слов'янські племена і запровадити в них народне правління, він сподівався досягнути це збудженням слов'ян до повстання проти їхньої верховної влади; казав, що при цьому Т— во буде діяти миролюбно стосовно царської фамілії, але, якщо заколот буде вчинено, а монарх не побажає скласти з себе державної влади, необхідність змусить офірувати царською фамілією; що після освіти посполитих повстання неодмінно станеться, якщо не в даний час, то в майбутній генерації; що у Гулака збиралися друзі [їх Петров поіменно перераховує в своєму доносі — В.М.] і притьмом починали мову про здійснення їхнього спільного заміру і що більше від інших в цьому брав участь сам господар [Гулак]".

Це складне створити організацію. Одному здається малоавторитетним Костомаров і геніальним Білозерський. Відтак він застерігає, щоб на нього не надіялися, як на передні воли. Інший вимагає занедбати політику, вважаючи, що сам собою настане час, коли від слова впадуть мури Єрихонські. Третій несподівано став обстоювати антидемократичні москвофільські позиції, чим віднадив від товариства представника польських студентів. В листі братчика Івана Посяди до вчителя з Полтавщини Боровиковського названо число 15 душ. Маються на увазі, напевно, активніші, помітніші члени. В умовах репресивного режиму діяльність кирило-методіївських братчиків мала таємний і анонімний характер. У наш час це ускладнило визначення приналежності документів, що збереглися в жандармських архівах з позначками "переклад з польської" або "праця невідомого автора". Тому

доводиться брати на віру свідчення донощика, який інформував начальство про особисте зізнання автора, як це було у випадку з рукописом Навроцького про Гайдамаччину та "Переказом історії Грецької республіки" малоросійською мовою Марковича. Або ж покладатись на видруковані пізніше спогади, хоча тут завжди слід пам'ятати про ненормальні умови життя мемуаристів і через десятки років після відбуття покарання. Зараз, здається, авторство Костомарова "Книг буття українського народу" вже не ставиться під сумнів. Виразно християнський дух твору, вільне володіння історичними джерелами, ушляхетнення козацтва, стилізація під церковнослов'янське письмо дають підстави вважати саме так. В особистій справі Костомарова в III відділенні зберігся рукопис українською мовою з численними виправленнями та позначками явно авторського характеру. Варто привести тут місце з його "Автобіографії", де йдеться й про дату створення "Книг": "Близько того часу [наприкінці 1846 року — В.М.] я написав невеликий твір про слов'янську федерацію, прагнучи засвоїти за складом Біблійний тон". Справді, християнізм, панславізм і забарвлений месіанізмом націоналізм — три визначальні ідеологічні засади праці, яка в матеріялах слідства фігурувала ще під назвою "Закон Божий". Літературне авторство "Книг буття" Костомарова не виключає проте ідейного співавторства Білозерського та Гулака. Сама атмосфера їхньої духовної спільності не могла не сприяти цьому. Варто обмовитись зокрема про ідейні впливи на братчиків. Ще найперший дослідник програмного документу кирило-методіївців шеф жандармів Орлов помітив його подібність до "Книг пілігримства народу Польського" Адама Міцкевича. Михайло Грушевський в своїй Історії розглядав кирило-методіївців як продовжувачів справи українських автономістів 17-18 сторіч, думку ж про слов'янську федерацію вважав запозиченою у декабристських "Соединенных славян". У своїй "Автобіографії" Костомаров дав докладний опис майбутньої слов'янської федерації, де помітно вплив Конституції США 1787 року. А популяризація ідей західноєвропейського панславізму на той час зовсім не була прерогативою київських змовників. Василь Щурат ("Основи Шевченкових зв'язків з поляками", ЗНТШ, № 119-120, 1917 р.) переконливо доводить, що Шевченко написав поему "Єретик" після знайомства в Петербурзі із

славістичними писаннями М.Максимовича та його учня. Творче осмислення і застосування кращого з європейської суспільно-політичної думки впадає у вічі, коли знайомишся і з іншими

документами кирило-методіївців. Мав рацію жандарм, пишучи, що в "Законі Божому" "приноровлено" все "к Малороссии".

"Устав Слов'янського Товариства св.Кирила і Методія" поділяється на 2 частини. В першій викладено положення товариства, друга є власне уставом, "головними правилами, що служать керівництвом для моральної поведінки його членів". Авторство Устава слід поділити поміж трьома засновниками братства: Костомаровим, Гулаком і Білозерським. В пояснювальній записці до Устава, зробленій Білозерським, сказано про основні засади створюваного товариства. Як і в інших документах братчиків, приписуваних Костомарову: "Відозві до українців", "Відозві до росіян та поляків", тут провадиться думка про потребу мирної пропаганди ідей, ширення просвіти, одне слово, не революційного, а еволюційного розвитку. Розпочинає свою записку Білозерський так: "Поскільки сполуки нашого товариства ґрунтуються на християнській любові та свободі, треба прагнути, щоб і саме досягнення рівності та гідності прав людських здійснювалося в дусі злагоди, миролюбности. Тому головною метою слід поставити собі розповсюдження освіти й ідей Христових". Що ж, обраний ними шлях був непомильний. Ще ніхто не програв, роблячи добро. Невипадково, що ці люди назвали і свій гурток братством. Їхню дружбу освітлювала євангельська девіза, життя сповнювала любов. Ось що пише Білозерський до Гулака з Полтави 1846 року: "Ви, я гадаю, так багато працюєте задля загального добра, Ваші передбачення такі прозірливі й шляхетні, що я багато чим ладен поступитися, аби хоч уві сні відчути благодійне враження від Вашої розмови".

Який вік існування нелегальної організації? Відповідь завжди однакова—недовгий. Не залишає слідів той, хто нічого не робить. Не ловлять тих, кого нема за віщо ловити. А ці українські громадяни активно спілкувалися, створювали агітаційні матеріали, залучали нових членів. 19-

річний Ю.Андрузький обмірковував свій проект досягнення можливого ступеня рівності та свободи (переважно у слов'янських землях), стверджуючи: "Нинішній порив до реформи був би даремний.

Перешкодою тому є 1) розмежування народу на верстви, чужі одне одному й нерідко ворожі; 2) сваволя монарха; 3) неправильна освіта". В своїх патріотичних дописах-проханнях, оплакуючи долю України, І.Посада запевняв: "Але хто скаже, що не було б і тих, котрі ладні завжди допомогти тобі? Є й такі, які ладні покласти за тебе саме життя своє". На початку шістдесятих років у розмові з Ол.Кониським Д.Пильчиков згадував, що в січні 1847 року в братстві нараховувалося близько 100 членів. Київ, Полтава, Петербург. Варшава, Париж — географія пересувань братчиків досить широка та й розповсюджувалися їхні ідеї не безуспішно. Білозерському пощастило знайти в Полтаві кількох "благородномысля-щих людей". Куліш, кличучи Гулака працювати до північної столиці, розписує в листі переваги тамтешнього життя: "багато, багато ви тут дізнаєтесь, про що писати не належиться". Хтось із новітніх дослідників закинув Гулакові необережність у прийомі до товариства провокатора. Закид не зовсім слушний. Заходів безпеки з боку дерптського вихованця було дотримано. В попередній розмові він, випробовуючи Петрова, вихваляв переваги монархії і засуджував конституційні порядки. Де було знати романтичному республіканцеві, що його візаві давно підслуховував крамольні балачки у кімнаті сусіди і зараз важить на споконвіку принадних 30 срібняків. З березня 1847 року попечителю Київської учбової округи Тряскіну ним було вручено ретельно складений донос, що закінчувався чітким факсиміле "Писал студент Алексей Петров".

Повідомлення про існування таємного товариства, "заснованого із зловмисною політичною метою", викликало справжню бурю в верхах. Маючи сталий клопіт з заворушеннями поляків, в Петербурзі блискавично збагнули небезпеку появи українського питання. Негайно після одержання допису Київського генерал-губернатора Бібікова великий князь Олександр Миколайович, до якого входив із донесенням шеф жандармів Орлов, розпорядився про проведення арештів та трусів. Жандарми мали здійснити все так, "щоб ніхто не міг знати про це.

особливо стосовно приводу, з якого робляться труси". Роля Гулака в товаристві за описами Петрова справляла враження. В його помешканні збираються змовники, які прагнуть державного перевороту, і число їхнє невідомо велике. Гулак розповідав, що з метою пропаганди своїх ідей члени товариства ходять у народ, посідають викладацькі місця в гімназіях, щоб виховувати в потрібному собі дусі молодь. Він же демонстрував Петрову перстень — таємний знак товариства, прочитав Устав. Гулака було схоплено першим 18 березня 1847 року в Петербурзі, де він саме влаштувався на роботу до канцелярії університету. 25-річного колезького секретаря розглядали як головного керівника Україно-слов'янського товариства, і в допиті його брала участь ціла слідча комісія: начальник III відділення Дубельт, службовець III відділення Сагтинський та правитель канцелярії Київського генерал-губернатора Писарєв. Слідство — випробування тяжке. Ніхто не проходить крізь нього без втрат, і мало хто — переможцем. Гулак належав до останніх. Якщо брати за взірець відповіді Ісуса Христа Понтієві Пілату, то, самовидно, Гулак по-справжньому наслідував Того, хто прийняв Хрест людських страждань. Відважний кирило-методіївець або відповідав "не знаю", або мотивував вчинки цілком легальними підставами. Стійкість, з якою заарештований відмовлявся "допомогти слідчим органам", змусила заходитися коло справи особисто Орлова. Але й зусилля шефа корпусу жандармів, якому підлягало III відділення "Собственной Его Имп. Величества Канцелярии", виявилися марними. Гулак, якого граф назвав коренем зла, свідчень не дав. Ззовні не ефективні методи тиску, до яких удавалися тодішні російські жандарми, ефективними, проте, виявилися

доволі часто. Утримання в суворій ізоляції, без книжок та інших "предметів розваг", виклики на допити, де заарештованому погрожують страхітливим покаранням і, покликаючись до його гуманних почуттів, вимагають зречення заколотницьких замірів, відсутність однодумців створюють бездоганні умови для видобуття зізнань і, зрештою, заломлення в'язня. Та Гулак на все уперто відказував, що сумління забороняє йому говорити. Щоб подолати затятого братчика, Орлов вирішив вдаватися до екстраординарного заходу. Того ж березня місяця він звернувся з листом до його батька Івана Івановича. З невідомих

причин, однак, лист до адресата надісланий не був. Розповідаючи про участь Гулака в таємному товаристві, його непоступливу поведінку на слідстві й лихо, яке він цим приносить собі самому та родині, Орлов далі пише:

"Отже, син Ваш відняв у мене всю можливість полегшити ту міру покарання, яка належить йому за таке уперте відмагання. Журячись за нього і ще більше увіходячи в почуття Ваші та його матері, я вичерпав всі засоби на те, щоб він ширим визнанням пом'якшив свою провину, але він позбавив мене втіхи поправити його долю. Після цього я складаю з душі моєї весь тягар відповідальності і з найглибшим жалем повідомляю Вас, вельмишановний добродію, що не уряд, завжди готовий зглянутися на винних, які каються, але самий син Ваш уже підписав вирок собі, і його нічого не може чекати більше, ніж найтяжча кара".

Психологи вважають: потрапити до тюрми — найкритичніший стрес у житті. Смерть близьких, каліцтво та інші значно поступаються огрому переживань, який навалюється на людину в ув'язненні. Це випробування з гідністю витримали ще Шевченко та Навроцький. Для решти братчиків воно супроводжувалося більшою чи меншою мірою моральними поступками. Проникливо характеризуючи ситуацію, Грушевський писав 1915 року:

"Досить прочитати сі рядки, де визначніші по таланту і освіті представники інтелігенції, цвіт сучасного українського громадянства принижено виправдовуються, що вони важилися хоч би з найкращими замірами — братися до справ, з котрих монополію собі зробило правительство: замишляти які-небудь заходи коло поліпшення долі народу, поширення освіти, піднесення культури і зарікалися не братися більше за те, що виходило за тісний круг їхніх службових обов'язків".

Навіть після простого ознайомлення з творами та листуванням учасників братства було неважко скласти уявлення про їхню релігійність. Крім того, на слідстві з'ясовувалося питання про віросповідання та час прийняття Св. Причастя. І, звісно, царським жандармам годі було

відмовити в психологізмі. З метою "религійного увещання" до камери Гулака впустили протоієрея Ісакиївського собору Олексія Малова. В архівах Ш відділення зберігся звіт Малова про зміст розмов, а також розпитування та намагання схилити в'язня до зречення своїх поглядів. Обізнаному з літературними колізіями між Артуром та кардиналом Монтанеллі в "Оводі" якось важко сприймати, аби щось подібне могло коїтись на твоїй землі і з твоїм співвітчизником. "Способный и просвещенный священник" Малов з ходу, а, може, цілком фахово застосовував поліційні викрути, щоб вивідати, чого Гулак не відкрив перед тим. Але Гулак відповідав йому: "на збереження цієї таємниці я дав слово присяги, якого ніколи й ні за що не порушу". Відтак сталося найобурливіше. Малов пише: "На завершення всієї бесіди, котра супроводжувалася безнастанним плачем, він сказав мені: "Отче, я прошу вас про одну ласку — вдостойте мене Св. Причастя". На се я сказав йому: якщо ви зізнаєтеся цілком усе в тому, чого від вас вимагає уряд, ваше бажання я виконаю з радістю, якщо ж продовжуватимете вашу затятість, сього я зробити не можу. Від цих слів він заридав ще більше і сказав мені: "якщо не для Причащення, то хоча б із християнського жалю навідуйте мене". В це підле, неможливе для священника діяння важко було б пойняти віру, коли б не власноручний рапорт Петербурзького протоієрея. Що ж, Гулака намагалася підім'яти ще одна з тріяди внутрішньої політики царизму. Якщо досі йому довелося вести боротьбу проти необмеженої самодержавності й чорносотенної "общерусской" народности, то зараз він дав відсіч холуйській церкві.

Справа кирило-методіївців мала величезний резонанс в імперії. Виникла у досі супокійному "Юго-Западном краю", вона була тим небезпечніша, що висунула проблеми, які не змога було замовчувати, а тим більше розв'язати. Українці вимагали ліквідації безконституційного урядування царя. Закликали скасувати феодально-кріпосницьку систему. Розпочали культурно-просвітницьку працю з метою національного відродження. Було від чого стурбуватися охоронцям престолу! Во "всеподданнейшем докладе" граф Орлов зобразив братчиків як осіб, котрі "мають спосіб мислення ворожий нашому уряду... хибно уявляють собі Малоросію та інші слов'янські племена [йдеться,

напевно, про ошасливлену Польщу — В.М.] в пригнобленому найзлиденнішому становищі". Далі знавець життя неросійських народів переходить до сфери історично-теологічної. "Закон Божий" він називає рукописом найзлочиннішого змісту, де "текстами Святого письма хибно витлумаченими, а прикладами з історії так само неправильно зрозумілими доводиться, що царська влада суперечить законам Божим і природі людській, що люди всі рівні". По тому Орлов ще не раз інформував царя про хід слідства, знайомив з його матеріалами. На багатьох з них зустрічаються позначки, резолюції, зроблені монаршою рукою. Увага Миколи I до справи була значною навіть як на його звикле кураторське ставлення до жандармських клопотів. Цар цілком поділяв висновки, до яких приходили експерти з III відділення. Слов'янофільство в трактовці кирило-методіївців набиало виразно політичного звучання. Стверджуючи потребу федерації

народів на засаді "рівного з рівним", вони пов'язували це з відродженням української мови, культури. Розпочавши з заснування народних шкіл, написання художніх творів та трактатів з української історії, слов'янофіли могли дійти "до думки про незалежність народів і про колишню волю народів, підлеглих Росії". Такого бридкого вільнодумства ні граф, ані імператор потерпіти не могли. Посипалися накази до цензорів щодо посилення пильності при видрукуванні статей і книжок українофільського змісту. До Київського та Харківського університетів було надіслано вказівки про ширення просвіти в "русском" напрямі, "знищити поривання провінційного духу, що може іноді вивести поза межі дозволеного та правдивого". Відповідно настренили й жандармів Малоросії. Введений у курс справи і потерпаючи за стан душевної рівноваги отця отечества, міністер освіти Уваров поквапився з розлогою доповіддю на височайшее ім'я Миколи I. На його думку, карати тих людей треба, не вказуючи на причетність до слов'янофільства. Велебний граф здавав собі справу в небезпеці подібної розправи для суспільної думки за кордоном. Надто небажано було губити престиж оплоту слов'янства в очах чехів з Австрії чи болгарів під Туреччиною через нерозв'язуване українське питання. Міністер освіти писав:

"Думка про слов'янство навіть у своїх помилках не має нічого схожого до дрібних провінційальних мрій кількох осіб, що повинні понести кару, бо своїм шаленим безглуздям, дурістю тільки затемнюють святе й необхідне зачало (слов'янське)... Але не можна обвинувачувати весь народ за шалені заміри кількох навіжених чоловіків, що з ними ні вищий стан, ні місцеве духівництво, а ще більше величезна більшість мирного і спокійного населення не має нічого спільного... Винні ті, хто чи одверто чи таємно роздражнюють і на лихе повертають ці мрії, які звичайно сполучені із знищенням залежності".

Події, що відбулися навесні-влітку 1847 року в III відділенні стали зашморгом, яким самодержавство не на одне десятиріччя здушило демократичний рух на Україні. І хоч у Києві в квітні хтось розповсюдив націоналістичні проклямації, на які цар зреагував: "Явна робота тієї ж загальної пропаганди з Парижу. Довго цій роботі на Україні ми не вірили, зараз у ній сумніватися не доводиться і слава Богу, що так розкрилося", гуртувалися в громади студенти, а на заслання Шевченкові писали, що знайдуться ще тисячі його однодумців — удару було завдано непоправного. Найжорстокіші вирoki у справі кирило-методіївців винесли Шевченкові та Гулаку. Клясично відома царська заборона "писати и рисовать" поетові йшла поряд із менше знаною, але не менш афористичною резолюцією для "головного керівника Україно-слов'янського товариства": "Буде исправится в образе мыслей". 30 травня 1847 року Гулака цілком таємно привезли до Шліссельбурзької фортеці з приписом комендантові повідомити після 3 років, чи в'язень виправився і чи заслуговує на звільнення. Що це був не просто жандармський канцеляризм, свідчить доля тогочасного мешканця фортеці, керівника польських повстанців Валеріана Лукасінського, котрий, просидівши без побачень та листування 46 років, помер в ув'язненні на 82 році життя. Отож, від участі в побитті цього світового рекорду російських тюремників "здатний на всілякий шкідливий для уряду захід" Гулак нічим забезпечений не був.

Як це не парадоксально звучить, боротьбу можна продовжувати і в тюрмі. Є серед політв'язнів такі, хто, зосередившись на власних

потребах, починає гадати, що найголовніше зберегти себе. Ці з часом деградують, коли не морально, то психічно, і є найслабкіші. Є й такі, що, тримають в пам'яті завдану їм кривду, конфліктують з безпосереднім тюремним начальством, доводячи себе під зливою покарань до крайнього виснаження. Ці люди перебувають у стані безупинної війни, що призводить до трагічного й не завжди гідного кінця. І, нарешті, третя, на жаль, нечисленна категорія мешканців пенітенціарних закладів. Ці обирають спосіб життя ззовні не показний, виснажливий, а проте максимально сприятливий для збереження особистості. Вони невтомно працюють, зберігають присутність духу. Обстоюючи свої ідеали упертим нерозкаюванням, навіть і в смерті своїй вони залишаються звитяжцями. Крок за кроком, поступка за поступкою мостив Гулак свій в'язничний статус. У листопаді 1847 року він звертається до коменданта з проханням дозволити перекладати з грецької твори Евріпіда, зрозуміло, російською мовою. Згідно з довідкою, зробленою в III відділенні, "арештантам у фортеці займатися творчістю чи перекладами для себе ніколи не заборонялося". Орлов дозволив, обумовивши, щоб Гулак їх нікому не передавав. Наприкінці 1848 року брат Олександр надіслав йому пакунок з математичною літературою. Влітку 1849 року на вимогу III відділення Костомаровим із заслання було переслано книжки, залишені в нього Гулаком ще до арешту. Енциклопедизм вченого-правника неабияк зріс межі стін одиночної камери Шліссельбурзької фортеці. Численний список томів його тюремної книгозбірні складає природнича, математична, правнича та художня література кількома мовами. Можна припускати, що й частину своїх пізніше видрукованих праць Гулак, коли не написав, принаймні, обмірковував тут. Адже серед вивезеного ним із фортеці майна значаться 20 рукописних зшитків. Та чи не найбільше місце в житті в'язня належить листам. Їх очікують, болісно переживаючи затримку, радіють, одержавши, і насолоджуються, чигаючи про буденні, малоцікаві на волі речі. Бо ціну елементарним виявам життя годен скласти той, хто їх позбавлений. Згідно з підрахунками В.Міяковського (збірник "Шевченко та його доба", К., 1926) за час свого ув'язнення Гулак їх надіслав додому 15, а одержав 22. Кореспондувати він мав право лише з родиною, "торкаючись родинних тем", і дописи обов'язково вичитувалися в III відділенні. Саме такими напружено

ненормальними обставинами слід пояснювати беззубу лояльність деяких висловів та візій на майбутнє і то

в дописах не одного Гулака. Жандарми не спускали з братчиків очей. Одвертий революційний пасаж С.Левицького у листі до Шевченка, сконфіскований на засланні 1850 року, спричинився до арештів та трусів. Тільки раптове самогубство М.Головка, який вчинив опір лиходійним візитерам у Харкові, урвало нову справу.

Про арешт та позасудові вироки над учасниками товариства громадськість країни не мала жадних офіційних повідомлень. Кілька публікацій з'явилися у німецьких газетах за кордоном, в "отечестві" ж панувала змова мовчанням. У щоденнику петрашевця Момбеллі знаходимо подальшу характеристику подій: "В Росії все таємниця й брехня, і тому ні за віщо не можна мати достовірних відомостей. Нічому не можна йняти віри. Політика уряду — приховувати й подавати в хибному світлі багато чого... Неможливо відгадати, чия розповідь правдивіша. Всі оповіді сходяться лише в одному: кілька людей, розумних, по-справжньому шляхетних, освічених і вчених привезено до Петербургу і вкинуто в потаємні в'язниці, не приступні ні для кого. Всі узгоджено повторюють, що Шевченко, Куліш, Костомаров перебувають серед нещасних". Отже, про долю змовників мало що знали демократи-петрашевці, не набагато більше знали про них і рідні. Щоправда, 17 травня в листі, написаному з Дерпта до Гулака по-французькому, брат Олександр повідомляв про арешти на Україні Марковича, Костомарова, Нечая, Навроцького та ще одного брата в перших якогось Павла Лева. Але то були незрозумілі поліцейські акції: "не дали проститися з матір'ю", "повезли невідомо куди". Офіційних же тлумачень тому, що відбувалося, влада не дала. Утверджуючи страх перед безкарною сваволею режиму, вона не звітувала навіть опорі трону—дворянству. Поміщика Івана Івановича Гулака ніхто не поінформував про арешт сина. Не повідомили його й про термін ув'язнення, на який сина було засуджено. А от довідочку-характеристику у предводителя Херсонського дворянства на старого поміщика жандарми взяли і до справи долучили. З великими зусиллями проривала родина завісу секретності, якою оточило Ш

відділення справу Гулака. Кілька разів до графа Орлова з клопотаннями про помилування сина зверталася Надія Андріївна Гулак. Не можна читати без зворушення скорботні материнські послання. Але то хіба богині з грецької легенди вдалося б врятувати нащадка від згубного полону. Це ж була Росія, чиє неповторне правління Герцен іменував азіатсько-німецьким. Орлови й дубельти відповідали, що "через незламну впертість сина" немає "ні можливості, ані справедливості його помилувати". Тим не менше відважність матері виявилася марною. 1 червня 1850 року після окремого розгляду Микола I ухвалив перевести М.Гулака на заслання. 13 червня супроводжуваний двома жандармами в'язень прибув до міста Пермь, де за ним встановили суворий поліцейний нагляд. На відміну від інших братчиків, Гулак, як і Шевченко, був позбавлений грошових субсидій і понад рік жив на кошти, отримувані від рідних. Аж у листопаді 1851 року з Петербургу на його клопотання надійшов дозвіл поступити на службу. За свого Пермського періоду Гулак працював в канцелярії, а також перекладачем губерніяльного правління. Сумлінне ставлення до обов'язків, чесність і принциповість створили Гулакові моральний авторитет, якого не могло захитати навіть ім'я державного злочинця. На запит графа Орлова губернатор надіслав відгук, в якому за бездоганними службовими атестаціями проступає обрис інтелігента, громадянина. Треба зазначити, що так само добре відгукувалися про сусіда Гулака по місцях вельми віддалених судового канцеляриста в містечку Єлабуга О.Навроцького, чиновника в Орлі О.Марковича. Стосовно цього 1861 року Костомаров написав у статті "Україна": "Але на честь російського суспільства слід сказати, що скрізь, куди не засилав імператор наших краян, їхня опала слугувала дипломом на співчуття, повагу й довіру, опальні ж із свого боку чесною поведінкою на службі й у приватному житті довели всі без винятку твердість своїх моральних переконань". Останнє твердження статті мало під собою цілком достовірні підстави. Живучи вже в Петрозаводську, здавалося б найменш стійкий Андрузький продовжував обмірковувати переваги республіканського суспільного ладу. Знайдений у нього під час трусу крамольний рукопис спричинився до заслання його в Соловецький монастир. 24 січня 1851 року Дубельт у листі на заслання зло відчитує Куліша за роман "Петр Иванович Березин": "Його превелебність [граф

Орлов] не тільки радить; але наказує Вам рішуче забути ті ідеї, що на нещастя так глибоко вкорінилися в Вашому розумі... Подібні писання рано чи пізно призведуть Вас і Вашу родину до такого лиха, якого вже жадна влада й жадне заступництво не здатні будуть відхилити від Вас". Годі подивувати винахідливості, з якою охоронці монархії душили будь-які вияви опозиційного мислення. Як тюрма, так з найсуворішою ізоляцією, як заслання, так уже без права відвідувати Україну, зрештою, категорична заборона друкування творів Костомарова, Куліша та Шевченка. Гнітюча поліцейська атмосфера навколо кирило-методіївців в однаковій мірі отруювала життя їхнім друзям та близьким. Сумно читати, як, пишучи до Шевченка, явно про чуже око виправдовує написання листа християнським обов'язком не забувати ближнього в тюрмі А.Лизогуб. Вірна давній дружбі княжна Рєпніна не обмежувалася надсиланням співчутливих листів. Небога декабриста Волконського розгорнула справжню кампанію щодо звільнення поета з неволі. Але жандарми були на сторожі. Християнська мораль добра у вигляді проповідей з амвона. Коли ж вона суперечить державній політиці, це — шкідлива й небезпечна діяльність. Граф Орлов у листі від 27 червня 1850 року з грифом "секретно" пише:

"Ясновельможна пані Варваро Миколаївно!

У рядового Оренбурзького лінейного 5-ого батальйону Т.Шевченка

виявилися листи Вашої ясновельможності, службовець в Оренбурзькій прикордонній комісії колезький секретар Левицький в свої відвідини Москви доставив Вам листа від самого Шевченка, тоді як цьому рядовому височайше заборонено писати. Листування ж Ваше з Шевченком, рівно й те, що Ваша ясновельможність ще раніше зверталися до мене з клопотаннями про полегшення долі згаданого рядового, доводить, що Ви виявляєте турботу непристойну через його порочні й розбещені властивості. За височайшим государя імператора дозволом маю честь попередити Вашу ясновельможність як про недоречність такої турботи Вашої про рядового Шевченка, так і про те, що взагалі було б для Вас корисно менше втручатися в справи Малоросії,

і що в протилежному випадку Ви самі станете причиною, можливо, неприємних для Вас наслідків".

Ця жінка великої душі повела себе так, як мало хто з її сучасників-чоловіків. Натомість, представники дужчої статі розважались переказуванням калямбуру з Пушкіна "души прекрасные порывы". З вільнодумствуванням у шинку було покінчено. Тепер просто ходили в шинок. Решта ж часу йшла на господарку, родину, поїздки на курорт лікуватися. Не всім же сидіти. Потопали у тій рутині й колишні братчики. О.Тулуб, за спогадами одного очевидця, "ставши професором, русифікував чужі діти". В Одесі самотою зуживав одідичені статки Іван Савич. У цьому мертвоводі Миколаївської реакції непогано велося тільки мерзотникам. Донощика й провокатора Петрова зарахували на службу до III відділення, виплативши 500 карбованців сріблом (нехай тихо сидить Іуда з його 30-ма!). Крім замашного кроку по щаблях кар'єри, жандарми допомогли йому одержати свідоцтво про закінчення університету із званням дійсного студента. А проте, у представленні з цього приводу граф Орлов писав: "Клопочуся про височайший дозвіл щодо надання Петрову прав дійсного студента з тієї причини, що за його здібностями він, імовірно, досягнув би цього ступеня, тоді як зараз, в якому б університеті не дати йому кінчати курс, легко може бути, що учбове начальство, через обурення на його донос і з тієї причини, що багато відомих осіб беруть особливу участь у тих, на кого Петров доніс, буде утискати його під час навчання, і його не вдостоять іспитів за тим ступенем, якого він досягнув би за звичайних обставин". Лихі часи не поминули Петрова і в жандармському королівстві. Л.Дубельт пояснює це тим, що співробітники бокували від Петрова як від донощика. Багато чого станеться відтоді з братчиками на шляхах, які вони обрали, доки несподівано знову вирине постать злого генія Кирило-Методіївського Братства. 1883 року в часописі "Киевская старина" з'явився друком уривок статті Костомарова про події 1847 року, де зокрема висвітлювалася роля Петрова. Бажання як би не було відцуратися ганебної слави спонукало останнього написати відкритого листа до редакції часопису. Надіслати його за оголошеною адресою колишній працівник III відділення одначе не зважився, але читав у колі знайомих

містечка Стародуб на Чернігівщині, де тоді мешкав. У цих своїх спогадах, названих "З далекого минулого", Петров запевняє, що ніякої зради не вчинив і що змушений був викласти все попечителю Траскіну тільки тому, що про товариство доповів начальнику його дядько професор Підгурський, з яким необачно поділився молодий студент. Петров пише, що в його свідченнях не фігурувало інших прізвищ, крім Гулака, він нібито не знав інших членів товариства. Обмовившись, що правдивість його спростування можуть потвердити лише нікому не приступні архіви III відділення, він пише: приводом для зливи жандармських ласк стала всього лише "щирість його свідчень та чесність його поведінки у справі". У запереченнях же Гулака на зводинах борець за істину "побачив якусь малодушність". Якби долі було завгодно, і Петров справді знав і назвав самого Гулака, легко переконатись, що від головного змовника слідчі дізналися б рівно за обсягом офіційної автобіографічної анкети. Дивна то річ — зрадники. Як просто було б написати дворянину: будучи переконаним монархістом, проник до сепаратистської організації і знешкодив її, виказавши всіх. Робив усе задля блага держави і на тім стою. Даремно. Після лихих вчинків звідки взятись послідовно моральним висновкам? Людина, яка прагне ошукати, зрештою завжди програє. Це, на щастя, закон вічності.

Спливали літа Гулакового заслання. Чергове клопотання Надії Андріївни 20 квітня 1854 року Орлов відхилив як "передчасне". Адже нещодавно засланцеві вже зробили пільгу, дозволивши поступити на урядову службу. Коронація Олександра II все-таки принесла Гулакові наступного року звільнення від поліційного нагляду, за умови "вельми таємного й непомітного спостереження" і, звісно, "доповідями про його поведінку та спосіб мислення". Минули роки, поки Гулак зміг переїхати до Одеси. Там він працює на педагогічній ниві й обіймає досить престижну посаду ад'юнкта Рішельєвського ліцею при катедрі чистої математики. Подібному успіхові при працевлаштуванні колишній в'язень зобов'язаний ліберальному попечителю Одеської шкільної округи Миколі Пирогову, до речі, також вихованцеві Дерптського університету. Після від'їзду останнього до Києва педагогічне начальство поставилось до Гулакової присутності в ліцеї інакше, і йому запропонували місце десь у

Криму. Він переселився до Керчі, влаштувавшись там в жіночому інституті викладати історію та природничі науки. З 1862 року працював викладачем математики в ставропольській гімназії, фізики та космографії — в кутаїській, математики й латини — в 1-ій Тбіліській, де залишався до виходу на вислугу 1886 року. Після того він переїхав до Єлизаветполя (сучасний Кіровоград) і мешкав у родині своєї пасербиці від другого шлюбу. Цей центробіжний рух на схід, на Кавказ треба пояснювати кількома причинами. Одна з них — тривале і досить спокійне перебування там його родича Навроцького. Але це не головна. Покараний ув'язненням, власне, за моральні принципи, Гулак не мав наміру поступатися ними на свободі. Його стриманість і відчуженість разом із

славою учасника таємного товариства чинили зовсім не той вплив, який мав би чинити урядовий службовець в навчальних закладах на Україні. Він не міг на якийсь час забутися і просто робити кар'єру, як Білозерський або Куліш. Невдоволення начальства та інтриги поступово виштовхували колишнього братчика в місця, де його ідеали не мали жаданої ваги, де його потюремна дивакуватість, а також українська вимова ставали предметом глузувань. У 1881 році він уже виглядав підтоптаним старцем, й учні допікали йому виспівуванням грецької абетки на мотив "І лід тріщить". Під час читання ним публічних лекцій заля аж ніяк не заповнювалася слухачами. Пророк перебував не в своєму "отечестві". А ще, можливо, надто закарбувалася в його пам'яті поведінка друзів у часи випробувань на слідстві. Інакше годі пояснити, чому він так холодно повів себе, зустрівшись Костомарова на археологічному з'їзді в Тбілісі 1881 року. "Коли Костомаров приступив до Гулака й поцілував його, він змішався, не знав, що сказати, мукнув щось йому у відповідь і зараз вернувся назад до того, з ким говорив перше, чим здивував, очевидячки, Костомарова, і, розуміється, мене [М.Горяєва], що був свідком цієї сцени".

Творча спадщина, залишена Гулаком, різноманітна й значна. За спогадами професора Єгізарова він "написав геометрію чотирьох мірянъ і надіслав свою працю до французької Академії Наук... Про його ботанічні

студії свідчать оліанти-гербарії в його бібліотеці". І ще були перші в Росії дослідження літератур та народної творчості народів Кавказу. Недаремно азербайджанські та грузинські дослідники називають його просвітителем. Широка ерудиція автора, точні узагальнення та висновки висувають праці "Про знаменитого поета Нізамі", "Адольф Петрович Берже", "Про "Барсове хутро" Руставелі", "Про народну творчість тюркських іноземців" до числа першорядних в національному літературознавстві вищезгаданих народів, а також російській орієнталістиці минулого сторіччя. На відміну від знаних співучасників у Кирило-Методіївському Товаристві, наукова діяльність Гулака після ув'язнення залишилась поза українськими зацікавленнями. Власне, лише написання підрядників-тлумачень для О.Навроцького є тут добрим винятком. Слід віддати належне, вагомий внесок останнього в історію українського перекладу 19 віку зумовлений у першу чергу добром авторів, на яких спинявся Гулак: Руставелі, Фізулі, Байрон, Лонгфелло. Що саме такою була співпраця двох братів і братчиків, знаходимо підтвердження в самого Гулака. В "Новом обозрении" (№ 2529 за 1891 рік) він пише: "Російський переклад цих віршів [Іллі Чавчавадзе "Весна" та анонімного азербайджанського автора "Осінь" — В.М.] належить перу О. Навроцького, того самого, який переклав на вірші мій прозовий переклад поеми "Лейла і Меджнун" тюркського поета Фізулі". Серед томів Гулакової бібліотеки в Шліссельбурзі знаходилася збірка творів Оссіяна. І тому не випадково на рукописних перекладах цих англійських поем, що зберігалися в архіві Навроцького, стояло кілька теплих посвят Гулакові. В одній з них є слова, які можна викарбувати на надгробках обох українських демократів:

У в нас серце звеселіє

На чужій чужині,

Що пішла і наша крихта

На користь Вкраїні. Помер Гулак в азербайджанському містечку Гянджа (рос. Єлизавет-поль, сучасний Кіровобад) 26 травня 1899 року.

Літо, 1982 р., Київ